

3. Доклад комиссии губернского земского собрания сессии 1880 года по вопросу о преобразовании крестьянских учреждений // Земский сборник Черниговской губернии. 1881. №1-4. Чернигов: Земская типография, 1881. С. 59–68.
4. Пирумова Н. М. Вказ. праця.
5. Пирумова Н. М. Вказ. праця.

УДК 94 (477)

Володимир Студінський
(м. Київ)

ВИСВІТЛЕННЯ ТА АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТВОРЧОСТІ ПАНАСА МИРНОГО

Зроблено спробу проаналізувати висвітлення соціально-економічних проблем у творах Панаса Мирного. Загалом у літературі XIX століття автори прагнули розглянути насамперед соціальні питання через призму опису героїв своїх творів, показати найбільш чіткі точки соціуму в цей період, філософськи віднайти шлях розв'язання даних проблем. Панас Мирний не був винятком. Його гостросоціальні твори «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Повія», «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» та інші акцентували увагу читача на проблемах суспільства і змушували задумуватися над шляхами їх вирішення. Власне письменник таку проблематику будував на місцевому інформаційно-історичному матеріалі, що, у свою чергу, викликає інтерес і в краєзнавців сучасності при розкритті окремих сторінок Полтавщини.

Ключові слова: соціально-економічні проблеми, соціальна справедливість, свобода, експлуатація, відносини власності, земля, праця, Панас Мирний.

Практично вся творчість Панаса Мирного (П. Я. Рудченка) пронизана висвітленням та акцентуалізацією соціально-економічних проблем українського суспільства. В принципі, письменнику не потрібно було далеко ходити за матеріалом та інформацією для своїх творів, оскільки він працював, як би зараз сказали, в системі місцевого та регіонального управління. Тому, широкий інформативний матеріал надходив йому, як чиновнику, в офіційній кореспонденції, до того ж він часто пересувався по Полтавській губернії і бачив реальне життя своїх земляків, та й взагалі поводив себе активно в громадському житті. «Історичну заслугу Мирного, – писав М. Є. Сиваченко у вступній статті до семитомного видання творів письменника, – слід бачити передусім у тому, що він значно розширив межі і можливості реалістичного методу, незмірно підняв українську прозу, збагатив жанрово, відповів на суспільну потребу створення в рідній літературі соціального роману і повісті з народного життя» [1, с. VII]. Завдання даного дослідження не у дослідженні текстів Панаса Мирного з позицій мовно-літературних, а швидше, у історико-економічному

аспекті визначити «больові соціальні точки» українства взагалі та мешканців Полтавщини зокрема у період ХІХ – початку ХХ століть.

Вже у своїх ранніх, і далеко не соціальних, творах Панас Мирний починає розглядати проблемні вузли суспільства через систему відносин власності і загострює в цьому аспекті увагу читача кому має належати той чи інший ресурс або фактор. Показовою тут є «Казка про Правду та Кривду». Ось один із таких текстових епізодів цього твору: «От і стали вони володіти: Правда – землею, Кривда – водою. Правда повітрям, а Кривда – туманами сивими, хмарами чорними, вітрами буйними» [1, с. 215]. Саме й за володіння у Правди та Кривди розпочинається ціла драма. Одна не поступається іншій. Питання, як би, вічне – хто володіє ресурсами і засобами до існування. «Почати знову паювання – Кривда тоді докорами й посвітку не дасть! Бач, скаже, оце та смирна та тиха! Сама ділила, а тепер уже й назад. Мовчить Правда, по землі сновигає, не хоче й на повітря здійматись. А Кривда радіє, гуляє... Оце розпустить вітри по морю, горами хвилю здіймає, сама поверх хвилі гоїдається... Або злетить на хмару чорну, мчиться по повітрю прозорому, а другу навпроти себе пускає. Стрінуться ті хмари – одна проти другої претяся кожна кожному побороти хоче... Силяться, напинаються, поки яка не видержить – а там і пішла ломитися... Гук та гуркіт на весь світ гукає; огненні блискавиці крешуть... Правда тільки на землі важко та тяжко дише» [1, с. 215-216]. Тут і постає питання соціальної справедливості та партнерства.

Вже в оповіданні «Сон» письменник, що, можливо заздрість не дає людям до міжособистісної згоди і соціальної рівноваги. Зокрема він пише: «...в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійна довічність. Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, одностайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги знятися вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна в'язала силу й перечила здобуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи і спали» [1, с. 335]. Слова ці не втратили актуальності й в наш час. Найважче все-таки людині думати, приймати рішення і брати відповідальність.

Цікаво, що в «Подоріжжі од Полтави до Гадячого» Панас Мирний, якби описує свою просту мандрівку з одного місця в інше, змальовує життя таким як воно, дає характеристика селам і містечкам. Мабуть, що найбільш детально і образно з різних точок зору пише про Опішне. Проте, сковзає своїм описом проблеми, які так і не можуть вирішитися, здавалося би на свою простоту. Наприклад, про дороги: «Коли лучилося вам, шановний читальниче, їздити коли по наших поштових шляхах, як тута зоветься, на «перекладних», ранньої весни

або пізньої осені – то ви, певне, яку тяжку муку приходиться виносити проїжджому. Коли не похмурі дощані дні та грязюки такі, що колеса по маточині ріжуться, – то колоть, од котрої перекидає вас з одного боку воза на другий, товче і молотить ваші кістки так, що, що прибувши на станцію, насилу розправляєте ви свою натруджену спину, хапаетесь за болячі боки і клянете все на світі, – от машталіра, що гнав як скажений, коней, до своєї волі і долі, що примусила вас вирватися в таку дорогу» [2, с. 8]. І вданому випадку асоціативно приходять аналогії із сучасністю – від якості доріг до умов комфортності в транспорті. Та ще одна гостра соціальна, економічна, побутова та особистісна проблема виноситься мало не на перший план у цьому творі – пияцтво: «...іноді по шляху прийдеться переїхати вже село або містечко, де по проїжджій вулиці над дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев'яні вивіски з намальованими шклянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хворостині, – ознака, де шинки» [2, с. 9]. Наявність чималої кількості шинків у суспільстві породжували не лише економічні та сімейно-побутові проблеми, а бувало, що переростали в міжетнічні. До слова, варто сказати, що «шинкові» сюжети і проблеми, які були пов'язані із споживанням селян проходять практично через усю українську літературу ХІХ століття.

Чи не центральним соціальним за спрямованістю твором Панаса Мирного, який був написаний спільно з братом Іваном Рудченком (І. Білик), є роман «Хіба ревуть, як ясла повні». Власне, головний герой цього твору – Чіпка, є чи не втіленням всіх соціально-економічних проблем того часу. Чіпка практично скроєний із цих проблем, які його то піднімають на вершину, то різко кидають на дно суспільства.

Тому, письменник показує проблеми соціальної нерівності через призму життя головного героя твору. Зокрема П. Мирний пише: «Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах» [2, с. 59]. Та все-таки, залишалось головним для головного героя, його родини та селянства залишалось питання розкріпачення. Отримання волі давало шанс для самореалізації. «Чіпці минуло сімнадцять літ, – писав Панас Мирний. – Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбились... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-вранці схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом» [2, с. 71]. Образно кажучи, сонце своїм теплом і світлом давало можливості для дій і вказувало шлях до свободи. Проте, власне, Воля це ресурс, який даний людині Богом і певною мірою обмежений соціумом. Таким ресурсом потрібно вміти розпоряджатися. Філософськи-поетично у романі автор з цього приводу зауважив: «Воля для чоловіка вільного – чарівниче слово, а для невільника – мед – п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем затуманить усі його думки, гадки, надії: все для його умерло, оглухло, одно воно зосталося, одно воно тільки й сяє й гріє по темному шляху його темного життя...» [2, с. 235].

Тут знову постає актуальним питання у системі свободи, це ресурси і фактори виробництва, які дають можливості для досягнення матеріального добробуту. Головним таким і ресурсом, і фактором для українства є земля і вільна праця на цій землі. «Не в землі сила, не в землі вона була...ні! Земля – що?.. Земля!.. Хліб родить як коло неї походиш, хазяїном робить... Сказано: земля! А без землі – усе пропало... усе!» [2, с.190]. У цій фразі закладено глибокий філософський політекономічний смисл, що в науковому варіанті розглядався як поєднання факторів і засобів виробництва. У даному випадку мова йде про поєднання двох факторів – землі і праці. В такому поєднанні виникає ще один фактор – капітал. У сучасному розумінні таких економічних процесів ми можемо говорити і про наступний фактор – організаційні здібності людини.

Тут варто навести ще один опис із роману П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні»: «Закипіла у Чіпки в руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло – як щітка! У косовицю став за косаря, – викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узимку годувати. Настали жнива – місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отак скирти понавертав.

Дивуються люди, що чіпка до хазяйства такий додатний! А Чіпка дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть, – завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба та восени купив корову на ярмарку» [2, с. 79]. У цій доволі розлогій цитаті можна простежити всі цикли виробництва, процеси кредитування та авансування у сферу виробництва, прогледіти процес купівлі-продажу, отримання прибутку і розширення виробництва. В такому контексті ми маємо підручник з економічної теорії. Варто в цьому зв'язку зазначити, що практично вся українська література є політекономічно насиченою. Такі тексти притаманні і для Панаса Мирного, і для Івана Франка, де піднімаються не лише питання соціального плану, а й суто економічного. В цьому поєднанні, зокрема, Панасу Мирному вдалося розкрити всю суперечливість тогочасного суспільства. Зокрема, в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» показано процес впливу позаекономічних чинників на поведінку головного героя. Нереалізованість усіх можливостей і трудових потенцій, боротьба із суспільством за своє місце в ньому, зрештою, призвело до трагічних наслідків. Комплекс розкритих проблем: заздрість, пияцтво, проституція, кримінал, хабарництво, зрада та інші продемонстровані автором як реальні загрози для індивіда зокрема та суспільству в цілому. І на сьогодні ця проблематика не втратила своєї актуальності.

На цьому можна було б поставити і крапку, розглядаючи роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Проте останній абзац у творі наводить на суперечливі, розлогі і глибоко філософські роздуми в царині соціально-економічних відносин. Тому, варто процитувати його: «Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка – завидувала палацу. Аж ось – випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знайомий – жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю – та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, – бенкетує тут п'яне море темної пустоти... Оже ще й досі, підпізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом» [2, с. 370]. Автор даного дослідження утримується від рід різного роду коментарів та аналогій і залишить текст таким, яким він є.

У контексті розгляду суспільних відносин завжди актуальним поставало питання кому довіряти владу, особливо у фінансовій та фіскальній сферах. Як не дивно, але українське суспільство завжди наступало на одні й ті ж «граблі» – довіряло цю діяльність далеко не чистим на руку особам. Ця проблема проходить через низку творів Панаса Мирного. Зокрема і в повісті «Голодна воля». Відповідальність за вибір лежить на самому виборцю, проте сам виборець не роздумує над проблемою такої відповідальності: «Василь здивувався, коли надійшовши додому, йому жінки розказали про сход, кого куди вибрали.

Василеві було найдосадніше, що Йосипенка вибрали старостою.

– Не знайшли чеснішого, прямішого чоловіка. Злодія одібрать, га? Ну й голови! Не дався їм узнаки Йосипенко, прикажчик. Разом уже б було його назначити й зборщиком, щоб харлав мирянські гроші» [3, с. 228].

Мабуть, що проблема вибору чесних представників у відповідних органах самоврядування є чи не найскладнішою соціальною, етичною і психологічною проблемою українського соціуму протягом тривалого історичного часу.

Важливим аспектом у системі соціальних суперечностей в творах Панаса Мирного проходить міжетнічна складність взаємостосунків. Такі аспекти автор розглядає під час описів у творах про різність українців і росіян. Особливо це стосується описів картин побутового життя. Разом з тим висвітлені питання взаємостосунків українців та євреїв, які проживали поруч. Однією із спроб розгляду складності таких взаємин є оповідання «Жидівка». В ньому змальована трагічність любові між українським хлопцем та єврейською дівчиною. І проблемність таких стосунків була у свері не лише інтимності, а швидше морально-етичної та релігійної [4, с. 31-53].

Не менш важливим поставало питання українського суспільства – це боротьба, власне, за саме українство, за ідентифікацію нації, за збереження рідної мови. Зокрема, у статті «Полтава» Панас Мирний писав: «Закинуті сліпою долею трохи не на самий край колишньої Гетьманщини, найближчі сусіди Слобідської України, – ми, полтавці, породивши на користь української мови талановитого Котляревського, почали хиріти, якоюсь німечю, присипляючи у собі та покриваючи забуттям все те, що нагадувало б нам, чиїх батьків, чиї ми діти. Все своє, все рідне ми зоставляли задля щоденних клопотів, задля хатнього життя, не турбуючись виводити його у світ, не дбаючи ро те, щоб його зв'язати з розвоєм та поступом, котрий пробіг побіля нас і потяг за собою наших найталановитіших дітей на користь рідному сусідові (наприклад, ми породили Гоголя і не зберегли його задля себе. Не диво: таланові треба неомірне поле задля праці, а ми мали невеликий лан, поділений на ще менші шматочки; йому було б тісно на наших перелогах, він би зникчємнів, захирів, як захиріли і ми)... Ми ж бачимо одно – що ми хиріємо, що нас опанувала німеч тяжка... Чт не початок це смерті?

Дехто може і думає так, тільки не ми. Не дивлячись на те, що вже більше віку не своя мова царює у нас по школах та в громадських справах, вона все-таки не затоптала своєї рідної, що гонобила наші дитячі літа, що чарувала нас своєю казкою... Багато того свого, прикритого зверху та примазаного зоколу, таїться по душах нашої інтелігенції, ащодо міщанства та кріпацтва, то своє, уже нічим ні прикрите, ні примазане, воно так і б'є, так і стріляє у вічі кожному» [5, с. 280-281]. І тому не дивно, що Панас Мирний відводить головну проблему у відродженні українства в українцях саме на формування нової національної інтелігенції. У листі Михайлу Коцюбинському, датованому 12 квітня 1903 року, він зазначає: «Що ж до нашої інтелігенції, то її й досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована, іншою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними...» [5, с. 498-499]. Як не прикро зазначати, але ці роздуми письменника не втратили своє актуальності остаточно і до нашого часу. Особливо гостро така соціальна проблематика проявляється на фоні війни на Сході України.

Загалом же, творчість Панаса Мирного пронизана глибоким аналізом реального соціального та економічного життя українців та спробою проаналізувати глибинні причини таких причин. Він їх знаходить у історії українства, його етнічному характері, соціально-економічній поведінці індивідів та інших чинниках. В умовах сьгоднішнього складного і суперечливого процесу становлення нової української державності творчість Панаса Мирного набуває нового забарвлення та потребує нового осмислення.

Джерела та література

1. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1968. – 560 с.
2. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1969. – 452 с.
3. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1970. – 520 с.
4. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1970. – 432 с.
5. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1971. – 664 с.

УДК 334.712:549.751.12 (477.53) «15/18»

Лариса Шаповал
(м. Полтава)

РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ В XVI–XIX СТОЛІТТЯХ

У статті висвітлюється процес розвитку і занепаду селітряного промислу на території Полтавщини в XVI–XIX ст., пов'язаного з отриманням селітри – компоненту виготовлення пороху для зброї, кришталю, селітряної кислоти, окреслюються осередки селітроваріння, способи виготовлення, особливості технологій варіння селітри, наголошується на вагомій стратегічній ролі селітроваріння для населення Полтавського краю.

Ключові слова: селітра, промисел, городище, майдан, курган, бурти, селітряні заводи, селітроварниця, Опішнянська селітряна компанія.

У часи численних воєн XVI–XVIII ст. роль виробництва селітри в країнах Центральної та Східної Європи була надзвичайно великою, що спонукало селітроварів до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва органічної сполуки. Починаючи з XVI ст. селітряний промисел набуває розповсюдження на українських етнічних землях, який пов'язаний з отриманням селітри – важливого компоненту (75% ваги) для виготовлення чорного димного пороху, потрібного для зброї, якісних сортів кришталю, соління м'яса, селітряної кислоти, використання її в медицині. Основним осередком селітроваріння на теренах України у галузі видобування селітри у XVII–XIX ст. була територія Полтавщини.

Визначення місць видобутку збагаченого на селітру чорнозему, вивчення промислових об'єктів селітроваріння, матеріальної культури населення, яке вело видобуток стратегічної для України сировини виглядає важливим і актуальним з огляду на посилення уваги сучасних дослідників до питань розвитку економіки України. Авторка статті ставить за мету: відтворити особливості технологій варіння селітри,